

ליטורגיה ושורשי התרבות של יהודי אתיופיה

אורי שרביט

Kay Kaufman Shelemay, *Music, Ritual and Falasha History*, Michigan 1986, African Studies Center, Michigan State University, 415 pp.

בגיבוש המסקנות הנובעות מסיווגים ומניתוחים אלה.

הקושי הראשון שאיתו נאלצה החוקרת להתמודד נבע מעצם טיבה של הליטורגיה, שכללה טקסטים אשר נאמרו (ללא מנגינות) והושרו בעל-פה, הן על-ידי סולנים והן על-ידי קהל, ולעיתים נתלו לכך ריקודים ונגינה בכלי הקשה. מחקר המסורות שבעל-פה לעצמו מהווה משימה לא-פשוטה, הכרוכה בתיעוד של קורפוס רחב שיאפשר השוואת גירסאות, העמדת קבוצות-ביקורת ועוד. המידע שאספה החוקרת בעזרת הקלטות ורישומים כלל אירועים ליטורגיים שתועדו בשעת התרחשותם וכן דברי הסבר, זכרונות ותגובות, קטעי תפילות שנאמרו ושהושרו על-ידי מידענים אחדים במסגרת ראיונות (הקלטות-סקר) שהחוקרת ערכה איתם באתיופיה ובישראל. אין החוקרת מציינת את מספר האירועים-הליטורגיים-החוזרים שתועדו שוב לשם השוואה (אם אכן היו כאלה) ולא את מספר הגירסאות השונות לקטעים שהוקלטו כהקלטות-סקר. עבודתה התמקדה באזור אחד, אַמְבוּפֶר, ונקטעה לאחר כשנה אחת בגלל פרוץ המהפכה באתיופיה בינוי 1974. אחרי כשלוש שנים שוב ביקרה החוקרת באתיופיה (כנראה לא

ספר זה הוא ניסיון לאשש את ההשערה, שהחיים הדתיים של יהודי אתיופיה, כפי שנתגלו למחברת בשנות 1973-1980, חיים הכוללים אמונות, מסורות וסדרי פולחן, אינם שריד למסורות יהודיות עתיקות אלא מקורם בנזירים נוצרים-אתיופיים שחיו במאות ה-14 וה-15. שלמיי מעידה על עצמה שמטרתה הראשונה היתה לחקור רק את המוסיקה הליטורגית של יהודי אתיופיה, תוך הסתמכות על השערה אחרת אשר היתה נפוצה אז ולפיה יהודי אתיופיה שימרו מסורת דתית שנרכשה באופן ישיר מיהודים ששמוחץ לאתיופיה עוד לפני ששליטי אתיופיה במאה ה-4 אימצו לעצמם את הנצרות. אולם תוך כדי עבודתה החלה להיווכח במציאותם של קווי דמיון רבים בין המערכות המוסיקאליות של הליטורגיה היהודית באתיופיה ובין אלו של הליטורגיה הנוצרית בארץ זו. וכך קיבל מחקרה תפנית לכיוון של בדיקת המוסיקה הליטורגית של יהודי אתיופיה כחלק מתמונה תרבותית מקפת יותר, הכוללת השלכות היסטוריות רחבות על כלל הליטורגיה הזאת.

החוקרת משתפת את הקורא לא רק בהכרת הקשיים הטכניים והקונצפטואליים שבהם היא נתקלה, אלא גם בלב-טיה הן בסיווג העובדות ובניתוחן, והן

החיצונית וההיגיון הצורני בטקסטים ובמוסיקה של הליטורגיה היהודית, תוך ניסיון מתמיד להדגיש את נקודות המגע – שאמנם אינן מעטות כלל ועיקר – בינן ובין הצורות הטקסטואליות והמור-סיקאליות של הליטורגיה הנוצרית באתיופיה.

שני הפרקים הפותחים את הספר פור-שים את התיאוריות השונות בדבר מוצאם של יהודי אתיופיה (המכונים כאן גם בשמות: פלשים וביתא ישראל), ואחרי כן ניתנת סקירה קצרה על האמור-נות ועל המנהגים הקשורים במחזור החיים וסקירה מפורטת יותר על המחזור הליטורגי. סקירה זו, השנייה, כוללת את לוח-השנה, את תאריכי החגים, את שמור-תיהם ואת משמעותם בעיני בני הקהילה, משמעות שלא תמיד היתה ברורה להם וברוב המקרים היא מתגלית כחלקית בלבד. שני הפרקים הללו מסתיימים בסקירה קצרה ביותר, הכוללת רשימת הספרות הכתובה של יהודי אתיופיה, וסיכומים קצרים של דעות החוקרים שעסקו בה.

הפרק השלישי כולל תיאורים צורניים של בית התפילה ותשמישי הקדושה שבתוכו, וכן תיאור הסוגים השונים של בעלי התפקידים, תוך הדגשת שינויי התיפקוד המתרחשים בקרב הכוהנים, שמהווים את הסוג היחיד שנותר כיום מבעלי התפקידים שהיו בעבר. הפרק מסתיים בתיאור הפער הגדול שנוצר בין קהל המתפללים, שמגלה יותר ויותר חוסר-ידע וחוסר-עניין בליטורגיה המ-סורתית, ובין הכוהנים שמנסים עדיין לשמור על הקיים.

הפרק הרביעי הוא ניסיון להעמיד תמונה שלמה של הליטורגיה על צורתה המסורתית, כפי שהיתה מבוצעת בקרב יהודי אתיופיה. גם אם התמונה אינה בהירה כל צרכה, מסתבר שהיו ליהודי

באזור-מחקרה (קודם) למשך שישה שבועות. יש להניח, אם-כן, שהיא נאלצה להתמודד עם קורפוס מתועד שאינו רב-היקף, ועל-כן מסקנותיה אינן יכולות להיות מוחלטות, כפי שהיא אכן מציינת בספרה בגילוי-לב.

קושי שני נבע מהשינויים החברתיים והתרבותיים שהתחוללו בקרב בני קהילה זו מתחילת המאה הנוכחית, במיוחד בשל מגיעהם עם נציגי היהדות הנורמאטיבית מאירופה ומישראל. בעט-יין של השפעות אלה נזנחו חגים מסוי-מים, כך שמסורות-תפילה רבות נשמרו רק בזכרונם של ה'כוהנים' (ה'קסים'), וחלקן השתכח לחלוטין. כדי להגיע לידי אפשרות של שיחזור הליטורגיה בשל-מותה, נאלצה החוקרת להיאחז בכל פירווי המידע שעמדו לרשותה וערכה השוואות עם קטעי ליטורגיה שתועדו בידי חוקרים אחרים בשנות הארבעים או קודם לכן. אין ספק שהחוקרת היתה מודעת לחסרונות הגדולים של השוואות מסוג זה, שכוללות קורפוסים שתועדו בזמנים שונים, מפי מידענים שונים וכא-מצעות שיטות וטכניקות ישנות, שלא נמסר לנו עליהן מאומה כך שיעילותן מוטלת בספק.

הקושי השלישי, והוא אולי המשמ-עותי ביותר למטרות המחקר ולמסקנור-תיו, נבע מהעובדה שרובו של הטקסט המבוצע היה בלתי מובן לא רק לקהל המשתתפים אלא אפילו לכוהנים, שהיו אז ראשי הקהילה והאחראים על שמירת כלל מסורתה. בכך הוצב מכשול לא-קטן בפני המאמצים להסבר ממצה על מקומה ומשמעותה של הליטורגיה בהיסטוריה של יהודי אתיופיה. ואכן, התיאורים, הניתוחים וההשוואות – שמצויים בספר בשפע רב וכדייקנות ראויים לציון – אינם מכוונים למיצוי היסטורי כזה, אלא למציאת השלמות המיבנית

ובהשוואה בין סוגי המוסיקה הליטורגית היהודית על-פי סיווגם של יהודי אתיו- פיה מצד אחד ובין סוגי המוסיקה הלי- טורגית הנוצרית על-פי סיווגם של הנוצרים האתיופיים מצד שני. גם בתחום זה המימצאים מגלים קווי דמיון בין שתי המערכות המוסיקאליות הללו, על בסיס של טרמינולוגיה, מבנה המלודיות ותפ- קודן הליטורגי, אך בד בבד מתגלים גם הבדלים סגנוניים וצורניים לא-מעטים. החוקרת מסיימת פרק זה באומרה, שכדי להגיע לידי מסקנה חד-משמעית יש לערוך סקירות נוספות של קטעי ליטור- גיה רחבים יותר.

הפרק השביעי והאחרון הוא סיכום הגישה המחקרית והמימצאים. כלולות בו הדגשות חוזרות של ההנחה המרכזית בדבר המקור הנוצרי לליטורגיה היהודית, תוך הבעת משאלה לחשיפת מימצאים נוספים שיבהירו את הקשר הזה שבין שתי הליטורגיות.

למרות אי-ההחלטיות וחוסר-הנחת צות שמאפיינים את הניתוחים והמסקנות של מחקר זה, הספר מהווה תרומה יחידה במינה להכרת תרבות יהודית מעניינת ביותר שעד היום רב בה הסתום על המפורש. נראה שעיקר התרומה נעוץ בפירוט הגדול, הן מבחינה טקסטואלית והן מבחינה מוסיקאלית, שזוכים לו קטעים רבים מתוך הליטורגיה. לכך מתווספים גם שלושת הנספחים הנרח- בים (124 מ-415 עמודי הספר). הנספח הראשון מכיל תעתיקים פונטיים של 47 קטעים טקסטואליים, תרגומם לאנגלית ותעתיקי המוסיקה שעל-פיה הם מושרים ומנוגנים. הנספח השני מכיל את כל תפילת הערב של החג המקביל לראש- השנה היהודי, וגם תפילה זו ניתנת בתע- תיק פונטי מלא, בתרגום לאנגלית ובתעתיק מוסיקאלי. הנספח השלישי מכיל ביוגרפיות של 10 מידענים

אתיופיה כנראה 13 תפילות יומיות (6 תפילות-לילה, 7 תפילות-יום) ועוד כ-14 תפילות וחלקי-תפילות ל-17 ימי חג וימי צום, שמתוכם יצינו כאן 7 המזכירים חגים יהודיים נורמטיביים מבחינת שמם וזמנם: שבת, ראש-חודש, ראש-השנה (הקרוי גם זכרון אברהם), 'צום הסליחה' המקביל ליום הכיפורים, 'צום אב' (שנמשך 17 ימים, מא' באב עד י"ז בו), 'צום אסתר', 'בְּעֵלָה מְצֻלָט' שמקביל בזמנו ובמספר ימיו לחג הסוכות, אלא שאינו נחוג כבר כיום ונותר רק בזכרונם של בני הקהילה כ'חג שמח'. 10 ימי החג הנותרים אין בהם כל קשר לחגים היהודיים. אחדים מהם מזכירים דווקא את החגים של האתיופיים הנוצרים. בפרק זה משתדלת החוקרת לתאר כל אחת מ-27 התפילות, מבחינת הקטעים הטקסטואליים הכלולים בה וצורות הביצוע שלהם (אם על-ידי סוליסט, קהל, שירת מענה וכו'). הקטעים ניתנים בשמותיהם המקוריים, תוך צירוף הערות ספוראדיות על מקורם הספרותי (לרוב מספר תהלים) ותוך כדי הפניות לנספחים, שם מובאים חלקים מהם בתעתיקים פונטיים ומוסיקאליים ובצירוף תרגום מלא לאנגלית. הפרק החמישי ממיין את הטקסטים השונים על-פי סיווגם של יהודי אתיו- פיה, ללא פירוט תוכנם אלא רק תוך איזכור שמותיהם, ותיאור כללי ביותר של צורת ביצועם. הפרק מסתיים בהש- וואה טקסטואלית מפורטת בין סוג- תפילה אחד כפי שהוא בליטורגיה היהודית ובין אותו סוג-תפילה כפי שהוא בליטורגיה הנוצרית. בסיכומו של דבר מסתבר, שמתוך 36 הקטעים המ- ר- כיבים סוג-תפילה זה בקרב היהודים, 9 מצויים גם אצל הנוצרים, וגם בקטעים האחרים אפשר למצוא קווי דמיון לא- מעטים.

הפרק השישי עוסק בניחות מוסיקאלי

זו נעוצים בחוסר תשומת-לב מספקת לצורה הסיכומית-הדידאקטית של מימ-צאי המחקר, דבר שמקשה מאד על תפיסה מהירה וכוללנית של החומר המוגש לקורא במהלך הדיונים המפור-טים שבספר.

בסיכומו של דבר, מחקר זה מהווה ניסיון חשוב של שימוש קפדני בגישה של Emic, כלומר: ניתוח הרכיבים התר-בותיים מנקודת-מבטם של בני הקהילה הנחקרת, למטרת חדירה עמוקה אל תוך עולם תרבותי-מוסיקאלי בלתי ידוע עד כה.

אין ספק, שבעזרת שיטת-מחקר זו הצליחה המחברת להצביע על נקודות-קירבה מסוימות שבין שתי הליטורגיות. אולם דומני, שהקשיים האובייקטיביים שצוינו לעיל לא אפשרו למחברת צעידה מתודולוגית מאוששת לכיוון של מציאת קירבה סגנונית-מוסיקאלית שלמה ומש-מעוטית בין שתי הליטורגיות. אפשר לסכם את המאמץ הגדול שעשתה המחברת בכך, שהצליחה להתוות דרך העשויה אולי לבסס את המסקנות, אם אמנם יימצאו המימצאים הנוספים, כפי שהמחברת מדגישה לא-אחת. הספר עמוס בגירוים אינטלקטואליים, ויש בכך משום הבטחה סמויה שמחקרים נוספים יבואו בעקבות מחקר זה וימשיכו להעמיק ולחשוף את תעלומות הליטור-גיה המעניינת הזאת של יהודי אתיופיה.

שנעזרה בהם החוקרת, מדורי-עזר נוס-פים ויעילים ביותר הם מילון המונחים, הביבליוגרפיה הנרחבת והמפתח.

כאן המקום להצביע על נקודת-חולשה, שאמנם היא שולית אולם ראוי להבליטה, באשר היא אופיינית למחק-רים רבים שעוסקים בתיאור מסורות מוסיקאליות ומהווה מכשול טכני לא-מבוטל לקורא. הכוונה לכך שברוב הקטעים שבנספחים יש חוסר תיאום גראפי בין התעתיק הטקסטואלי לתעתיק המוסיקאלי, כך שבמבט ראשון אי אפשר לזהות את ההקבלה של התחיליות והס-ימים של שורות בשני התעתיקים הללו. יתרה מזו, פעמים רבות התעתיק הטקס-טואלי מוגש לקורא לא כפי שהוא מבוצע בפועל אלא רק בצורת נתון בסיסי-פרסקריפטיבי (Prescriptive), ואילו התעתיק המוסיקאלי המקביל לו כולל גם את הטקסט שמופיע הפעם בצורת תעתיק פונטי מושלם ביותר בצמוד לתווים, והוא אכן נותן תמונה נאמנה של הביצוע בפועל (Descript-ive). במהלך הביצוע קורה לא-אחת, שהברות מסוימות משתנות בגלל המו-סיקה וכן מילים ושורות מסוימות חוזרות על עצמן, בצורה עוקבת או בלתי-עוקבת, חלקית או מלאה. תופעות כאלה באות לידי ביטוי בהיר בתעתיק המוסי-קאלי אולם בתעתיק הטקסטואלי לא באים שינויים חשובים כאלה לכלל ביטוי. דומה ששורשיה של הזנחה קלה

שלושה ספרים חדשים על ביתא ישראל

שושנה בן-דוד

Shmuel Avraham with Arlene Kushner, *Treacherous Journey, My Escape from Ethiopia*, New York 1986, Shapolsky, 171 pp.

Tudor Parfitt, *Operation Moses, the Story of the Exodus of the Falasha Jews from Ethiopia*, London 1985, Weidenfeld & Nicolson, 131 pp.

Louis Rapoport, *Redemption Song, the Story of Operation Moses*, San Diego, New York, London 1986, Harcourt Brace Jovanich, 234 pp.

בכיר, עד שנאלץ לברוח ועלה לישראל בשנת 1981/2. הספר מיועד כנראה לקוראים בגיל חטיבת הביניים והתיכון ומטרתו לחבב עליהם את יהודי אתיופיה. ספרו של פֶּארפִּיט הוא סקירה היסטורית-עיתונאית של קורות העדה, עם הדגשה על התקופה שבין 1977 ל-1985. ספרו של רפופורט מטרתו העיקרית היא לתעד את העליות של יהודי אתיופיה, גם הוא עם הדגשה על שנות 1977-1985. אולם הוא מוסיף ממד אישי על-ידי שזירת קטעים מקורות חייו של 'יהודה' (שם בדוי), יהודי אתיופי שגדל בכפר, התחנך בכפר בתיה בשנות ה-50, שירת את עדתו בתפקידים שונים באתיופיה ובישראל ומילא תפקיד מרכזי בעל-ייתם ובקליטתם בשנים האחרונות. כדי לשמור על עילום שמו ושמות של מספר דמויות אחרות המתוארות בספר, טושטשו ושוננו כמה פרטים עליהם, אבל הדברים העיקריים אמיתיים הם. הפרטים האישיים על 'שמואל' ועל 'יהודה' מרתקים ומוסיפים ידיעות חשובות על תקופה שטרם תועדה ונרשמה בהיסטוריה של יהודי אתיופיה.

כל אחד משלושת הספרים יש לו גישות שונות להיסטוריה של העדה. ואמנם, 'שמואל' מצליח באופן כללי

שלושה ספרים אלה מתייחסים, מזוויות שונות, לקורותיהם של יהודי אתיופיה במשך הדור האחרון, שהגיעו לשיאם בפרשה הדראמאטית הידועה כ'מבצע משה', הוא השם שהודבק למבצע המרוכז של הטסת כשבעת אלפים יהודים אתיופים ממחנות הפליטים בסודן לישראל, בין 21 בנובמבר 1984 ל-5 ביאנואר 1985. (השם המבצעי של העלאתם היה 'מבצע גור אריה יהודה', אולם ברזמנית נוהל מבצע התרמה מיהודי העולם, תחת השם 'מבצע משה' כדי לממן את עלייתם וקליטתם של העולים. לימים הוחל השם 'מבצע משה' על המבצע כולו.) בשלושת הספרים מצויים קטעים על ההיסטוריה של העדה מימי קדם עד לעליית יהודי אתיופיה ושלושתם מסיימים בקטעים על קליטת העולים בארץ. שלושתם גם מפרטים שלבים בעליית בני העדה לארץ לפני 'מבצע משה' ומבהירים שהמבצע היה השלב האחרון (בינתיים) ולא הבלעדי בעליית יהודי אתיופיה לארץ.

שלושת הספרים גם שונים זה מזה. ספרו של 'שמואל אברהם' (שם בדוי) הוא אוטוביוגרפיה של יהודי אתיופי, שנולד בכפר לפני כ-45 שנים, התחנך ועבד בעיר, וחזר לעדתו בתפקיד חינוכי

פארפיט חוטא בצדדו בה, אולם אין זו הדעה היחידה המקובלת. גישה הרבה יותר מתונה וכוללת נוקט רפופורט, המסכם את הדעות העיקריות על מוצא העדה בלי להעדיף אחת מהן, לרבות אלה הטוענות שביתא ישראל הם צאצאי אים ישירים של יהודים שהיגרו לאתיופיה פיה בימי קדם, וגם אלה שרואים בהם צאצאי גרים או גרים למחצה.

למרות התיאור הספקני למדי של מוצאם היהודי-שורשי של ביתא ישראל, פארפיט קרוב מאד ל'שמואל' בתיאור קורותיהם כטראגדיה ארוכה ורצופת התנגשויות ומלחמות עם הנוצרים על בסיס דתי. פארפיט אפילו ממציא ידיעות היסטוריות על מייסד שושלת בני-שלמה, יקנו אַמְלֶק, שלפיהן הוא ביקש למוטט את כוחם של הפלשים, כשעלה לשלטון בשנת 1270. אולם אין בנמצא כרוניקות היסטוריות מאתיופיה עד ימי עמדה ציון (מלך 1314-1344). גם בנושא זה סקירתו ההיסטורית של רפופורט הרבה יותר מדויקת, מתונה ועשירה בשרטוט כל המרכיבים המגוונים של החוויה היהודית באתיופיה. הוא גם מתאר באופן שלם יותר את המגעים בין יהודי העולם לביתא ישראל, ואילו פארפיט כותב: 'העולם היהודי לא היה מודע לקיומם של הפלשים עד סוף המאה ה-18' (עמ' 21). אף כי הוא עצמו מזכיר את תשובת הרדב"ז בנדון במאה ה-16 (עמ' 25).

נדלג לתקופת ההפיכה בשנת 1974 ואילך ונמצא כי שלושת המחברים מתייחסים לתוצאותיה החמורות ליהודי אתיופיה, למרות שאלו לא היו מכוונות על-ידי המהפכנים. אדרבא, בשלבים הראשונים עמדו היהודים להרוויח מהמהפכה, במיוחד מהרפורמה האגרארית שנועדה להעניק בעלות על קרקע למגורשים מזכות זו והפלשים בכללם. אולם

לשמור על רמה מקובלת של מסירת מסורות ועובדות היסטוריות ידועות על עדתו, אולם הוא נוטה להפריז במתן תוקף היסטורי למסורות חביבות עליו. מצויות בספר גם כמה טעויות גסות מתמיהות, כגון שהנצרות הגיעה לאתיופיה במאה הרביעית לסה"נ, כאשר המלכה יהודית שלטה על חלקים נרחבים במדינה (עמ' 6). הנצרות אכן הגיעה לאתיופיה במאה הרביעית, אולם באותו זמן התקיימה ממלכת אפסום ומשל בה המלך אַיְנָה. המסורות על המלכה יהודית מתייחסות כולן למאה ה-10 ומציינות אותה כאויב של ממלכת אפסום ואחד הגורמים להחלשותה. אין גם שום תיעוד המורה על כך שהנוצרים החדשים בממלכת אפסום היו עוינים ליהודים ורחפוס להרי סמיין, כטענתם של 'שמואל' ושל פארפיט. שניהם גם טועים בכנותם את הכנסייה האתיופית האורתודוקסית – קופטית. טעות נוספת של 'שמואל' היא להגדיר את קוארינייה, הניב היהודי של שפת האגאו באתיופיה, כשמית במקורה, ובאמת זו שפה כושי-תית. ואילו שפת הגעז, שפת הקודש בכנסייה וביהדות, איננה תולדה של השפה העברית, כטענת 'שמואל', אף שהיא שפה שמית. 'שמואל' נוטה גם לטשטש את היסודות המורים על הקירבה התרבותית של ביתא ישראל לסביבה הקרובה ובמיוחד לנצרות האתיופית.

פארפיט, בדבריו על מוצא העדה (פרק 2) נוטה, במידה מסוימת, לקצה השני ומסתמך בעיקר על אולנדרוף, הרואה בפלשים קבוצה אתנית בעלת סממנים פסוודו-יהודיים שהובאו על-ידי מהגרים או מבקרים בעלי דת מונותי-איסטית מדרום-ערב וסממנים מקומיים גם יחד. דעה זו אמנם מקובלת בקרב מספר אתיופיסטים חשובים ולכן אין

בבתי-הספר של הסוכנות, אולם לא מצא את מקומו בכפר. לאחר מספר שנים הצליח לחזור ארצה ולמצוא בה את מקומו ואף להעלות קרובי משפחה, למרות התנגדות מצד רשויות ממשל-תיות בישראל, שטרם הכירו בפלשים כיהודים. מאבקים אלה דירבנו אותו לפעול למען עדתו, תסכולם של פלשים שביקשו לעלות ארצה משתקף גם בספרו של 'שמואל'. 'שמואל' חזר לעדתו בשנת 1979 בתפקיד בכיר במערכת בתי-הספר שנוהלו על-ידי ארגון שהוא מכנה Jewish Organization for Ser-) JOS (vice שנועד לשרת את העדה, ו'שמואל' מעלה טענות קשות כנגדו.

תמיהה היא מדוע כה מרבה שמואל להשתמש בשמות בדויים. יתכן שיש לו עצמו סיבות טובות להעלים את שמו, אבל הוא מעלים את שמות היהודים ואת שם הארגון עצמו, שלאמיתו של דבר היה אור"ט (ORT). רק את השמות של לא-יהודים, שלדעתו פגעו בבני העדה, הוא מציין לאמיתם.

תפקידו של אור"ט באתיופיה שנוי במחלוקת, שבה לביטוי גם בספרו הראשון של רפפורט, *The Lost Jews*. אין ספק שנעשו דברים טובים על ידי הארגון, שהרחיב את רשת בתי-הספר, את מערכת הלימודים ואת הסיוע לעדה. עם גירושו של אור"ט מאתיופיה ב-1981, נותק הקשר הממוסד היחיד שהיה קיים בין יהודי אתיופיה ובין יהדות העולם ומדינת ישראל. אולם היו האשמות כבדות נגד אור"ט בשנות 1977-1978, כאשר נושלו יהודים רבים מקרקע עותיהם בעקבות ההתנגדות לרפורמה האגרארית, ויתכן שהיה ניסיון מצד אור"ט להתעלם מממדי האסון הזה. נוסף לכך, עד להופעת ספרו של 'שמואל' לא פורסם בדפוס מאומה על הסיבות למעצריהם ועינוייהם של המו-

כיוון שבעלי הקרקע המסורתיים נקטו אמצעים אכזריים כדי להחזיק בקרקע-תיהם ומתנגדי הכת השלטת משמאל ומימין נלחמו נגדה – השיבו המהפכנים מלחמה, ובאכזריות. בשני תהליכים אלה נפגעו פלשים רבים. הזרם הגובר של ביתא ישראל, שעזבו את כפריהם כדי לעלות לישראל פגע בגאווה האתיופית הלאומית ובמגמת האחדות הלאומית וגרמו לעוינות מצד השלטון.

אולם יש הגזמה בתיאור אכזריותה של התנועה הקיצונית: 'Ethiopian Peoples' Revolutionary Party, שפרפ"ט מתאר אותה כאנטי-ציונית תוקפנית. לפי דיווחי אנשי העדה, חברי תנועה זו אמנם הפקיעו מרכוש הכפרים, אולם במקרים רבים פיצו את בעלי הרכוש. נוסף לכך רבים מחברי התנועה היו צעירים יהודים. 'שמואל' מתאר את חיי הכפר שהכיר, ולרוב נשמר מנוסטאלגיה מופרזת. תיאורו את חיי הדת מדויק על-פי רוב. הוא גם אחד המעטים המזכיר מנהגים בקרב העדה המקורבים לכאורה לנוהג מימי הבית השני. עם זאת יש בספרו כמה אידיויקיים. יש בלבול בין לַנְגְּתָה סנבת (השבת השביעית) לתַכְּר אברהם, המקביל לראש-השנה. גם תיאור חג הסיגוד הוא מאוד לא מדויק (עמ' 21).

'שמואל', ו'יהודה' שניהם היו חלק מן העילית של העדה וזכו לחינוך פורמאלי. לימודיו של 'שמואל' היו באתיופיה והוא מתאר את מאבקיו כתלמיד בודד, עני, ויהודי בעיר גונדר ואחר-כך באדיס אבבה. הוא גם מתאר כיצד בשל רצונו ללמוד התרחק בהדרגה, בעל כורחו, מן המסורת היהודית ומעדתו, עד שהיה למורה מצליח במערכת החינוך הממשלתית. 'יהודה' התחנך במסגרת המחלקה התורנית של הסוכנות היהודית גם באתיופיה וגם בכפר בתיה בשנות ה-50 והוחזר לאתיופיה כדי לשמש מורה

אתיופיה בישראל ויכול לתארם מבפנים. ואילו כאמריקאי היתה לרפפורט כנראה גישה נוחה לרשויות הממשל בארצות-הברית ולארגונים יהודיים שהיו קשורים למבצע זה.

ואילו פארפיט מביא כמה ידיעות משמעותיות על פעילות נציבות הפליטים של האו"ם (United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR).

בשני הספרים הללו יש ליקוי ראוי לציון. פארפיט ורפפורט מפליגים בתיאור אור מסירותו ודבקותו של מנחם בגין בעניין יהודי אתיופיה. אין לגרוע מאומה מזכותו של בגין שעשה כל שיכול למען הצלתם, אולם שניהם טועים ביחסם לו את תחילת המאמצים להצלת ביתא ישראל. שכן, האיש המוזכר בעילום שם גם בספרו של פארפיט וגם בספרו של רפפורט, כמי שניהל את המגעים עם שלטונות אתיופיה, שהביאו לעליית שתי קבוצות יהודים בשנת 1977, הגיע לאת-יופיה באפריל 1977, כלומר לפני עליית בגין לשלטון. לממשלת יצחק רבין מגיעה אפוא זכות ראשונים במאמצי ההצלה של ביתא ישראל.

רפפורט נוקט משום מה קו שלילי עקבי כלפי UNHCR, ונדמה שהוא טועה בכך. הוא גם חוטא כלפי מצרים בצינון שהיא לא היתה מוכנה בשנת 1978 להתערב לטובת הפלשים בפני נומרי, נשיא סודאן (עמ' 68). שכן, בשנת 1980 מנהל סניף UNHCR בח'רטום, סעיד אברהים, נענה בהתלהבות לבקש שות לסייע בהוצאת פלשים מסודאן (פארפיט, עמ' 44). במצב במחנות היה גרוע ביותר והתדרדר במיוחד בשנות 1983-1984. גם פארפיט וגם רפפורט (וביתר חריפות) מגנים את המצב ששרר במחנות ואת אטימות UNHCR שידע כי אין לפליטים מזון ומים, ולא זו בלבד

רים שלימדו בבתי-הספר של אור"ט, ואחד מהם אף הוצא להורג. דו"ח סודי שהוכן בישראל ב-1978 תיאר את אור"ט כטלית שכולה תכלת והשמיץ את מבקר-יו, ואילו מתייחס רפפורט במשפט אחד בספרו הנוכחי. דברי המורים שהיו כלואים באותו זמן מעלים שוב שאלות על תפקוד הארגון. דברי 'שמואל' היו עשויים לשמש עדות נוספת לכך, אילו הוא נקט בשמות האמיתיים של הארגון ושל היהודים שפעלו בו, שחלק מהם הוא משבח וחלק אחר הוא מגנה. 'שמואל' גם מעלים את זהותו של יונה בוגלה ז"ל (המכונה נח מְנַדְפֶרֶ), למרות ההערכה שהוא רוחש לו. רפפורט, לעומתו, מקדיש ליונה פרק שלם, בלי להסתיר את זהותו.

עמדתו של 'שמואל', כמי שביקש להגן על האינטרסים של עדתו, עשוהו מטרה להאשמות שאילצוהו לברוח מאתיופיה. תיאור הבריחה מרתק מאוד התלאות בדרך מתוארים גם על-ידי פארפיט ורפפורט, ואי אפשר שלא להתפעל מגבורתם, עמידתם ותושייתם של אלפי היהודים שיצאו לדרך. שני המחברים מביאים גם דברים רבים, נוגעים ללב, על הכמיהה לציון, שהיתה המניע העיקרי ליציאתם מאתיופיה.

פירוט תהליך העלייה חסר בספרו של 'שמואל', כנראה כדי להגן על פרטים שנראו לו ראויים לחיסוי, אולם הוא עיקר בשני הספרים האחרים. בשניהם מצוי מידע חשוב, חופף ברובו, אולם יש גם הבדלים חשובים ביניהם. לרשות רפפורט עמדו מקורות מידע מגוונים יותר מאלה שעמדו לרשות פארפיט. רפפורט, כישראלי, שאב מידע מאנשים שפעלו בשטח, בהם 'יהודה', על המבצע עם השונים לשלביהם, פרטיהם והשיי-קולים הקשורים בהם. הוא גם היה עד לפעולת המוסדות הקולטים את יהודי

הקונגרס האמריקאי, שיתכן שסייעה ביצירת האווירה בווינגטון בשנת 1984, שהביאה לשיתוף-פעולה של הממשל האמריקאי עם ממשלת ישראל ולהסכמת ווינגטון ללחץ על שלטונות סודאן, כדי לבצע את מבצע 'גור אריה יהודה' ו'מבצע שבע' (להצלת רוב הלכודים בסודאן עם תום 'מבצע משה'). אולם פעילות זו נעשתה מתוך ביקורת על ישראל ומתוך חשדנות הדדית בין ארגון זה ובין ישראל, ועל-כן יתכן שלא הופקה ממנה התועלת המירבית. נוסף לכך, AAJ ממשיך לטעון עד היום לבלעדיות בהצלת העדה.

כאמור, שלושת המחברים עוסקים גם בקליטת העדה בישראל. הטיפול המקיף והמעמיק ביותר הוא שוב בספרו של רפפורט. פארפיט מתפעל מהניסיון, מהכוונות ומההתלהבות בפעולות הקליטה ומבקר רק את עמדת הרבנות בשאלת הגיון לחומרא. 'שמואל' הוא הביקורת ביותר ומתרכז בבעיות שהן תוצאה מתוסר המודעות של צוות הקליטה לתרבותם של העדה. גם אם ביקורתו והצעותיו נכונות הן, ספק אם מקומם בספר הנועד לנוער יהודי אמריקאי, שאיננו מכיר את החברה הישראלית ואת בעיות הקליטה בה.

חסרון נוסף בספרו של 'שמואל' הוא בצד האיורי של הספר: מפות חובבניות, וכיתובים לפעמים מטעים מאוד לתמונתם. ספרו של רפפורט עיקרו הוא תעודה היסטורית הראויה להערכה, גם 'יהודה' וסיפור חייו ראויים להערכה עצמאית. טוב היה עושה רפפורט אם היה מפריד בין שני הדברים, כלומר בין כתיבה היסטורית-עיתונאית מזה לכתיבה של ביוגרפיה מזה.

שאנשיו לא פעלו לשנות את המצב אלא גם לא הודו בו. התמותה במחנות הפליטים הפלשים בסודאן גדלה בשיעור ניכר מסוף שנת 1983. בקרב יהודי תגרי שבאו לישראל בשנות 1980-1983 לא אירעו אותן פורעניות המוניות שאירעו בקרב יהודי גונדר בשנות 1983-1984. (פארפיט, אגב, מזכיר רק את גונדר כמקום מוצאם של יהודי אתיופיה). קשה להניח שהגידול במספר הפליטים במחנות הוא הגורם הבלעדי לגידול שיעורי התמותה, יתכן שהגורם לכך היה גם ההידרדרות בשירותים לפליטים. יתכן שהליכוד ותחושת האחריות המחודדים בקרב היהודים התיגרנים תרמו גם הם למצבם היותר משופר במחנות.

פארפיט ורפפורט חלוקים על תפקידם של הארגון האמריקאי AAJ והארגון הקנאדי CAJ למען יהודי אתיופיה. לפארפיט יש דברי ביקורת בלבד עליהם, על התקפותיהם הלא-מוצדקות והקולניות על ממשלת ישראל, על פעילויותיהם הפארטיזאניות בסודאן, שסיכנו פעילות של גורמים ישראליים מוסמכים ועל סירובם להנמיך את קולוריהם גם לקראת וכזמן 'מבצע משה', תופעה שתרמה לגילוי המבצע בטרם זמנו (פארפיט, עמ' 46-48, 100-101). רפפורט מתן יותר בביקורתו על ארגונים אלה, אך הוא איננו נמנע ממנה (עמ' 67, 70-71, 88-93, ועוד). הוא מציין תרומה חיובית של הארגון האמריקאי בשלושה תחומים: לחץ שהביא להכרת ביתא ישראל כיהודים בשנת 1973; לחץ קולני שתורם כנראה להחלטת ממשלת ישראל בשנת 1979 לארגון פעולת הצלה דרך סודאן, מדינה הנמצאת במצב מלחמה עם ישראל; פעילות בקרב חברי

האמאם והיהודים בתימן — היסטוריה מהבט אישי

אביבה קליין-פרנקה

שלום ב"ר סעדיא גמליאל, היהודים והמלך בתימן, כרך א, ירושלים תשמ"ו, הוצאת מכון שלום לשבטי ישורון, כג + 468 + XXXV עמודים.

מפעלו של הרב גמליאל — חיבוריו בתולדות יהודי תימן, המיוסדים על אוצר של תעודות מקוריות שבנגזרו — מעורר עניין רב בקרב מדענים וחוקרים, וכל ספר היוצא מתחת ידו מהווה אירוע תרבותי גם ליוצאי תימן וצאצאיהם. הכרך שלפנינו כולל 109 תעודות, המתפרסמות לראשונה. התעודות סדורות ב-4 חלקים: עלילות ותשועות, גזירת היינות, תלאות ומפלטות, תפילות ותודות — ובהם 48 פרקים. כל פרק פותח בתיאור מסכם של הנושא הנדון בו מאת המחבר. התעודות בכל פרק באות בדרך-כלל בסדר כרונולוגי. כל תעודה ניתנת במקורה (תצלום, באותיות ערביות) וכן בתעתיק באותיות עבריות ובתרגום עברי. בתחילת הספר מבואות: על הספר ומבנהו, על האמאם יחיא, על סבו של המחבר, וכן דברי הקדמה מאת אישים: נשיא המדינה ח' הרצוג, י' קיסר, נ' לבציון, מ' פיאמנטה, י' טובי, נ' יושע וד' הכהן. בסוף הספר מפתחות ותקציר באנגלית. התעודות שבכרך א הן מן השנים 1926-1941, ורוב ההתרחשויות המתוארות הן מצנעא. בתקופה זו שלט האמאם יחיא חמיד אל-דין על תימן והרב גמליאל שימש כחצרו. כעלם בן 20 החל את שירותו וכבן 44 שנה סיימו, בעלותו לא"י בשנת תש"ד, ברשות האמאם ובחסותו.

על המחבר

הרב גמליאל, שהגיע לגבורות בימים

והוא מביא ומוציא את דבר האמאם כיועץ אישי וכשליח ציבור. התעודות הן אפוא חלק מהביוגראפיה של הרב גמליאל, הוא חווה את האירועים, היה עד להתרחשותם ואף השפיע על התפתחותם. אופן הצגת האירועים ודרך טיפולו בהם מוצגים מהבט אישי ומעידים על איש-יותו של המחבר ומעמדו הציבורי.

רוב המיסמכים המובאים בספר הם תעודות, אגרות או פניות – שכתב הרב גמליאל בעצמו, בראש ובראשונה לא-מאם, וכן לשופטים מוסלמיים ולאנשי האריסטוקראטיה התימנית בצנעא. הענף יינים המוזכרים בתעודות אלו עוסקים בפנים הרבות של החיים בתימן, של יהודים ושל מוסלמים. עם זאת הנושא המרכזי ברוב התעודות הוא יחס האמאם יחיא ליהודים. שתי הדמויות הפועלות המרכזיות הן האמאם והרב גמליאל, והם הנמענים והמוענים של רוב האגרות. על התעודות המקוריות שנשלחו לנמעניהן בידי שליח, נכתבה – כמנהג תימן – בדרך-כלל התשובה, והתעודה החזרה לבעליה.

אין לפנינו כאן ספר היסטוריה בנוסח המקובל. שכן הטיפול של הרב גמליאל, דרך כתיבתו והצגת התעודות והרקע להן, ולפעמים אף כיצד הסתיים העניין – וכל זה מבוסס על זכרונו המופלא – הם בבחינת פרשנות אישית וביוגראפיה פרטית, המשולבות עם הבטים ציבוריים-קהילתיים והיסטוריים. יש לראות זאת עם החיוב שבדבר. שכן חוקר המעבד תעודות היסטוריות, אין לו בדרך-כלל אפשרות לדלות פרטים מאנשים שחוו את המאורע, המשלימים את התמונה. החוקר בוחן את החומר, מנתח את התהליכים ההיסטוריים, התרבותיים והחברתיים, וקובע עמדה אובייקטיבית, מתוך הפרספקטיבה של האירוע ומשמעותו. בספרו של הרב גמליאל אין הצלבה של

את התפקיד. אומר על כך המחבר: 'לאחר שנבחרתי, רב הקשר ביני וכין העם, וכיני ובין המלך, שהטיל עלי את העול הכבד של טיפול בענייניהם. זה היה בניגוד לרצוני' (עמ' 31, וראה גם עמ' 278). על תפקידיו בענייני יהודים אומר המחבר: 'המלך הטיל עלי תפקידים רבים, כגון: הג'זיה, מס החסות, וכל העניינים המתרחשים בין היהודים לבין עצמם, בפרשת בתי הכנסת, בדיני ממונות, אישות וכו' הוא עצמו [המלך] התמסר וטיפל אישית בעניינים הכלליים של היהודים' (עמ' 133, וראה גם עמ' 272-277, 423). אחז מיחידי סגולה המעטים בתולדות היהודים בתימן שהגיעו למישרה רמה מעין זו היה השר שלום עראקי במאה ה-18 שהיה אחראי על גביית המיסים והג'זיד עלה לדרגת שר ויועץ ושירת שני אמאמים במשך 28 שנים.

לאחר עלותו לארץ-ישראל, פעל הרב גמליאל במישור המקומי והארצי במסגרת המוסדות של יהודי תימן, הוא כיהן במשרד הדתות בתור הרב האחראי לענייני דתות לירושלים והדרום, תפקיד שאיפשר לו מגע הדוק יותר עם יהודים מכל אזורי תימן על זרמיהם השונים. הרב גמליאל העלה עימו לארץ כתבי-יד רבים ותעודות, שמספרם מגיע לאלפים רבים. הפעולות לשימור התעודות שבגנזיו מעידות על מודעות היסטורית גבוהה ועל התייחסות יסודית לגורל היהודים בתימן ולתולדותיהם. כמוהו היו מעטים בתימן במשך כל הדורות.

התעודות – מהותן וחשיבותן

אוצר התעודות של הרב גמליאל אינו בבחינת גניזה או ארכיון של קהילה מן הסוג הידוע. ייחודן הוא בהיותן תעודות הקשורות למחבר הספר: הוא במוקד האירועים והמושא של התעודה, או שהוא ממונה לטפל בעניין של פלוני

הרבה את הרב גמליאל (לדוגמה בעמ' 69-70). כך אנו משקיפים על דרך העשייה הפוליטית של האמאם ועל סוד כוחו. האמאם יחיא, מצאצאי מוחמד הנביא, ראה את עצמו שליח האסלאם ומוציא לפועל את חוקיו, היה אדם חכם, פיקח ותקיף, שליט אבסולוטי ומאמין אדוק. הוא לא דירג עצמו מעל המשפט, ואפילו יהודי היה יכול לקרוא אותו למשפט, כמו שעשה הרב גמליאל (ראה פרק 30 עמ' 329 ואילך). למרות המערכת המשפטית המסועפת בתימן, שפט האמאם עצמו את עמו בשער העיר, כדרך השליטים בעת העתיקה, וכל אזרח היה יכול לערער בפניו על פסק-דין או לבקש שייעשה עימו דין צדק. הפרד ומשול היתה דרכו, חשדהו וכבדהו היתה התייחסותו וסיסמת שלטונו היתה כי הצדק המוסלמי צריך להיראות אבל לא תמיד להיעשות. מן ההבט היהודי, האמאם יחיא מתגלה מן התעודות כמלך רודף צדק — על-פי הבנתו — ליהודים, מגן על כבודם, נפשם ורכושם ומכבדם בשל דתם. הוא האמין כי עשיית אי-צדק ליהודים גוררת עונש מאת האלוהים (ראה, למשל, עמ' 121), וכל זאת למרות הגזירות הקשות שחידש בזמנו לרעת היהודים: גזירת היתומים, ביטול הזכות לירושה, גזירת המקמצים, איסור בניית בתי-כנסת חדשים ושיפוץ הישנים ועוד. הוא גם הוסיף על גזירות עומר הידועות לשימצה, כמו למשל תשלום מס-החסות. האמאם אף ניסה להוציא את המשפט בענייני אישות או ממון מן השרעה הקהילתית ו'אין מונע מהם ממי שידרוש משפט מוחמד', כלומר יהודים יפנו בענייני יהודים לערכאות של מוסלמים (עמודים 16-24).

בחלק השני והשלישי של כרך זה יש חומר תיעודי רב וחשוב לתולדות הקהילה היהודית בתימן. נזכיר שתי

המידע, ורק לעיתים רחוקות הוא מזכיר מקור נוסף (למשל בעמ' 121, 127). יש פה תיאור רטרופספקטיבי רק של אותם האירועים שהיה לו חלק בהם, מתוך ידיעתו האישית בלבד, כשהתעודות מחזיקות את שנאמר, אך אין פה דיון במאורעות בפרספקטיבה. אף שהתעודות הן במרכז הספר, תיאוריו של המחבר מסייעים עם הרבה להבנת תוכנן ומקנים לקורא מושג ממשי על מורכבות החיים היהודיים בתימן.

אף-על-פי-כן זהו ספר תיעודי ביסודו. התעודות שבספר חשובות לפילולוג הכא לחקור את הלשון הערבית-יהודית בתימן, להיסטוריון שיחקור את המעמד המשפטי האזרחי של היהודים בארץ מוסלמית קנאית, זהו אף חומר חשוב ללימוד המשפט המוסלמי בתימן הלכה למעשה, כשהוא מופעל נגד יהודים או בין מוסלמים לבין עצמם, וכן ליריעת מעמד הקאדי ומעמדו המשפטי של האמאם כאזרח מאמין ראשון בין שווים בפני החוק.

באמצעות תיאוריו של המחבר את ההתרחשויות ואת מערכת היחסים האישית בין הדמויות המוזכרות בתעודה, אנו מתוודעים אל ארמון האמאם, שכן הרב גמליאל הוא איש סודו ואימונו וגם איש אימונו של בני המלך. תיאוריו מזמנים את הקורא אל לפני ולפנים של בירת תימן, אל הארמון (עמודים 28-31), אל משפחת המלוכה, אל החצר המלאה תככים וקנאויות, אל האריסטוקראטיה התימנית, אל השליטים במחוזות ופעולותיהם בעד ונגד האימאם. וכך אנו עומדים על מערכת היחסים המורכבת בין גורמים אלה. במרכז הספר עומד האמאם יחיא, מנהגו, אורח-חיוו ותפיסת-עולמו. מן התיאורים אנו מבחינים בהערצה ובאהבה שרוחש הרב גמליאל לאמאם יחיא, ונראה כי גם האמאם יחיא חיבב

ימי חול ובשבתות [...] ולפקח על היוצא-אים מן הבקעה בעניין המשקאות המשכר-רים' (עמ' 132). עניין המשקאות החריפים חזר על עצמו בשניונים קלים כעבור כמה שנים (ראה פרק 12).

נציין עוד את טיפולו של הרב גמליאל כבורר במשפט בין שניים ממתנגדי הקבלה ובין המצדדים בה מחוץ לצנעא במחוז חראז (פרקים 27 ו-28 בכרך ב). פרשת הדרדעים והעיקשים היתה פרשה ארוכה וספיחיה קיימים עד היום. בראש שני המחנות בעד ונגד לימוד הקבלה כחלק מלימוד היהדות עמדו גדולי הדרור ותלמידי-חכמים. המחלוקת שהקיפה את כל יהדות תימן, תחילתה לפני כמאה שנה. הרפורמות שביקש להנהיג הרב יחיא קאפח, שעמד בראש המתנגדים לקבלה, לא הצמיחו יצירתיות רוחנית פורייה בדור שלאחריו והיו בה הבטים דסטרוקטיביים. קהילת צנעא נתפלגה, הריב חצה בתי-כנסת ואף משפחות. גם את גביית הג'זיה נאלץ כל מחנה לגבות לחוד. המחלוקת הגיעה עד המלך והוא נתבקש להתערב. הוא שמע כל צד והח-ליט שכיבוד הדדי ואי-כפיית דעת אחד על השני הם המתכון לדר-קיום בשלום. לסיכום — ספרו של הרב גמליאל הוא חיבור בסיסי להבנת מארג היחסים שבין האמאם ליהודים ולהבנת המיבנה החברתי של הקהילה היהודית בצנעא ומורכבותה. בשביל ההיסטוריון ספר זה הוא אוצר של מקורות, אשר בלעדיהם לא יהיה אפשר לכתוב את תולדות יהודי תימן בעת החדשה.

דוגמאות. ההתייחסות של השלטון והמלך למשקאות חריפים שבידי היהודים. עקב פרשת עליה על הרב גמליאל, כאילו הוא נותן יין לבני המלך, מגולל המחבר פרשה דומה משנת 1932 באותו עניין (פרק שביעי ואילך, מעמ' 115). גם פה מעניינת ההקבלה ההיסטורית עם השר שלום עראקי, בעלילה דומה שהתרחשה כמאה ה-18 ובעקבותיה ציווה האמאם לשפוך את היין ולשבור את מיכלי היין מאבן של היהודים. דוגמה שנייה — תעודה היסטורית חשובה להתפתחות מיבנה הקהילה היהודית בצנעא בתקופה זו מובאת בפרק התשיעי (עמ' 126). מן התעודה אנו למדים שהאמאם יחיא דחך ביהודים לבחור להם ראש קהילה. עד שנבחר הרב אביך בשנת 1932, היתה בחירת החכם באשי בתימן חשאית וכהצבעה. הוא היה הראשון אשר בשל נסיבות מיוחדות נתמנה על-ידי ראשי הקהילה. האמאם יחיא נהג לאשר את המינוי של ראש הקהילה.

תקנות חשובות התקין הרב הראשי שהתמנה: תקנות חמורות לאיסור המסחר בבינות, שבהן מודגשת האחריות של היהודים, ובמיוחד ראשי הקהילה, לפיקוח על תקנות אלו; הוא פתח את הישיבה הגדולה והנהיגה; שינה את הרובע היהודי, בזה שהקים לו שני שערים שיבדילו בין הרובע המוסלמי ליהודי. 3 מטרות מציינ המחבר בהקמת השערים: 'סידור העירוב כדין [מניעת יהודים לצאת את הרובע בשבתות] ומניעת מוסלמים מלהיכנס למשכנות היהודים בלילות של